

מפיבושת – מן המקרא לשירת זלדה

מרים סקלרין

כָּל הַלַּיְלָה חֲשַׁבְתִּי
בְּרִיּוֹת רְבוֹת גְּרוֹת
בְּחִזֵּי הַכּוֹאֵב
וְסִפּוּרִים שׁוֹנִים,
צָרִיךְ לְהַדְלִיק נֵר
וּלְהַבִּיט עֲלֵיהֶם
בְּטָרֵם אִישׁוֹן הַמָּוֶת¹

פתח דבר

מפיבושת, בנו הפיסח של יהונתן בן שאול, הוא מן הדמויות השוליות במקרא.² לעומת זאת בשירתה של המשוררת זלדה שניאורסון-מישקובסקי (1914–1984) הוא זוכה למקום של כבוד ומוזכר, אם במפורש ואם ברמז, בשלושה שירים.³ במאמר זה אבקש לקרוא בשיר 'מפיבושת', העוסק כולו ובמישרין בדמותו, ולהציע לו ניתוח פרשני מפורט. כתשתית לניתוח השיר אקדים עיון בדרכי עיצוב דמותו של מפיבושת בסיפור המקראי. אראה כי גם במקרא וגם במעשה השיר של

* ראשיתו של מאמר זה בכנס לציון מאה שנה להולדתה של המשוררת זלדה, מכללת חמדת הדרום, תשע"ד. תודתי נתונה לרשות המחקר של המכללה על תמיכתה הנדיבה וכן לפרופ' יהודה פרידלנדר, ד"ר עדיאל כהן וד"ר אסתר אזולאי על הערותיהם החשובות.

¹ זלדה [מישקובסקי], 'כל הלילה בכיתי', שירי זלדה, תל אביב תשמ"ה, עמ' 122. כל שירי זלדה הנזכרים במאמר לקוחים מקובץ זה.

² לדמותו של מפיבושת מוקדשים פחות משלושים פסוקים, ואף הם למקוטעין.

³ בשיר 'מפיבושת' (שירי זלדה [לעיל, הערה 1], עמ' 143) שם הדמות מתנוסס כבר בכותרת. בשיר 'כלימה רחוקה' (שם, עמ' 144–145) מפיבושת מופיע בחתימת השיר. בשיר 'ברשות הירח' (שם, עמ' 193) זהותו אינה נזכרת במפורש אלא ברמז, כפי שיתברר בהמשך עיונו.

זלדה דמותו מוצגת בזיקה לשבועתו של דוד ליהונתן ומתבלטת לחיוב, בניגוד לדמותו של ציבא, עבד בית שאול. לבסוף אציע שהמקום שזכה לו מפיבושת בשירתה של זלדה יכול להיות מוסבר לאור הביוגרפיה של המשוררת וניסיון חייה.

א. עיצוב דמותו של מפיבושת בסיפור המקראי מחיבותו של דוד לבן יהונתן

וְלִיהוֹנָתָן בֶּן שָׁאוֹל בֶּן נָכָה רְגֵלִים בֶּן חָמֵשׁ שָׁנִים הָיָה בְּבֵא שְׁמֵעַת שָׁאוֹל וְיִהוֹנָתָן מִיִּזְרְעֵאל וְהַשָּׂאֵהוּ אִמָּתוֹ וַתִּנָּס וַיְהִי בְּחַפְזָה לָנוֹס וַיִּפֹּל וַיִּפְסַח וַשְּׁמוֹ מְפִיבֹשֶׁת: (שמואל ב ד, ד).

מפיבושת מוצגת תחילה בייחוסו לזרע המלוכה – 'וליהונתן בן שאול בן'. אך למרות ייחוסו הרם הוא נזקק לחסדיהם של אחרים, מכיוון שבעקבות נפילתם של אביו וסבו הוא נותר יתום וגם נכה.⁴ פסוק זה מחזיר את הקורא לשבועתם של דוד ויהונתן: 'אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְנִי שְׁנֵינוּ אֲנַחְנוּ בְּשֵׁם ה' לֵאמֹר ה' יְהִי בֵּינִי וּבֵינְךָ וּבֵין זַרְעֵי וּבֵין זַרְעֶךָ עַד עוֹלָם' (שמואל א כ, מב). על ידי הצגת בן יהונתן, ודאי כשמדובר בצאצא חלש וחסר הגנה, הפסוק מכריז שלדוד תהיה הזדמנות לקיים את שבועתו לזרעו של יהונתן.⁵

ואמנם בסיפור התוודעותו של דוד למפיבושת (שמואל ב ט) נשנה שמו של יהונתן ארבע פעמים (פסוקים א, ג, ו, ז), והמילה 'חסד' חוזרת שלוש פעמים (פסוקים א, ג, ז). אלו מצטרפים יחד לסך המספר הטיפולוגי של שבעה אזכורים. מוטיב החסד קושר מפגש ראשוני זה של דוד ומפיבושת למפגש הפרדה של דוד ויהונתן, שגם

⁴ הפסוק משובץ בתוך סיפור רציחתו של איש בושת בן שאול וקוטע את הרצף בין המצג (פסוקים א–ג) לגוף העלילה (פסוקים ה–יב). נראה שזיקתו לעלילת הרצח של איש בושת בן שאול תמטית והיא באה להדגיש כי הרצח חיסל באופן סופי את האפשרות שמי מבית שאול יטען למלוכה: בן שאול נרצח, ונכדו בעל מום ולא יצלח למלוכה (ראו פירושי רש"י ורד"ק על אתר). זהו רקע נחוץ לתיאור משיחת דוד למלך על כל ישראל בפרק ה. ראו משה גרסיאל, שמואל ב' (עולם התנ"ך), שמואל אברמסקי והנ"ל (עורכים), תל אביב 1996, עמ' 38.

⁵ David Jobling, 'The Power of Parenthesis: 2 Samuel 4:4 in its literary context', John S. Rogerson & Duncan Burns (eds.), *Far From Minimal: Celebrating the Work and Influence of Philip R. Davies*, New York 2012, p. 240

בו נשנה מוטיב החסד שלוש פעמים (שמואל א כ ח, יד, טו).⁶ בהתאמה, דוד גומל שלושה חסדים עם מפיבושת. תחילה, ובניגוד ברור לתיאורים אחרים במקרא, המוסרים על השמדת בית המלוכה הקודם על ידי המלך החדש, דוד מעניק למפיבושת את חייו.⁷ עוד זאת: מפיבושת מוזמן לסעוד על שולחן המלך, וכל רכוש שאול מוחזר לו (פסוק ז).

הנגדה בין מפיבושת לציבא

מפיבושת נודע לדוד על ידי ציבא, עבד בית שאול. ציבא מצטייר כ'עבד כי ימלוך' – הוא הדמות הדומיננטית בבית שאול, או במה שנוותר ממנו, ומשופע הוא ברוב טובה. כך נוצרת הנגדה בין דמותו של מפיבושת לדמותו של ציבא: מפיבושת הוא נצר מזרע המלוכה, ואילו ציבא הוא עבד לבית שאול; מפיבושת הוא נכה חסר כול, 'כלב מת' (פסוק ח), ולעומתו לציבא עשרים עבדים (פסוק י); למפיבושת בן אחד קטן (פסוק יב), לציבא חמישה-עשר בנים (פסוק י). דוד עושה צדק, משנה

⁶ ורגון, בתוך שמואל ב' (לעיל, הערה 4), עמ' 95. ואמנם, חוקרים רבים רואים את עיקרו של פרק ט במעשה החסד שעושה דוד עם מפיבושת 'בעבור יהונתן'. ראו: שמעון בר-אפרת, שמואל ב' (מקרא לישראל), תל אביב וירושלים תשנ"ו, עמ' 96–97; Jan P. Fokkelman, *Narrative and Poetry in the Books of Samuel, 1: King David*, van Gorcum 1981, pp. 27–30; Hans J. Zobel, 'Hesed', G. Johannes Botterweck & Helmer Ringren (eds.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, V, David E. Green (trans.), Michigan 1986, p. 74; Steven L. McKenzie, *King David: A Biography*, Oxford 2000, p. 84; David G. Firth, *Samuel*, Nottingham 2009, p. 406. אחרים מייחסים לדוד כוונות פוליטיות – פיקוח על מעשיו של מפיבושת (ראו: בנציון לוריא, 'שמואל שאול דוד', שאול ובנימין: מחקרים בתולדות שבט בנימין, ירושלים תש"ל, עמ' 64–65; Kurt L. Noll, *The Faces of David*, Sheffield 1997, p. 62). או פיוס שבט בנימין (ראו: שמואל אברמסקי, 'מלכות שאול ומלכות דוד', ראשית המלוכה בישראל והשפעתה לדורות, ירושלים תשל"ז, עמ' 366–368; משה גרסיאל, מלכות דוד: מחקרים בהיסטוריה ועיונים בהיסטוריוגרפיה, תל אביב תשל"ה, עמ' 145; הנ"ל, ראשית המלוכה בישראל: עיונים בספר שמואל, תל אביב 2008, עמ' 150). סיכום הגישות השונות מצוי אצל Jeremy Schipper, *Disability Studies and the Hebrew Bible: Figuring Mephibosheth in the David Story*, New York 2006, p. 49. יש להדגיש שדרך הסיפר בספר שמואל מחזקת את הדעה שהפרק עוסק בחסד שעשה דוד לבנו של יהונתן. על כך ראו שמואל ורגון, 'מוטיב העיוורים והפיסחים בספר שמואל', הגות במקרא, ה (תשמ"ז), עמ' 149–166; Shmuel Vargon, 'The Blind and the Lame', *Vetus Testamentum*, 46, 4 (1996), pp. 498–514.

⁷ על השמדת בית ירבעם בידי בעשא ראו מלכים א יד, טו; כז–ל. על חיסול בית בעשא בידי זמרי ראו מלכים א טז, א–ד, יא–יג. על כיליון בית אחאב בידי יהוא ראו מלכים ב טו, ו–י; יא, יא.

את מאזן הכוחות בין דמויות מנוגדות אלו ונוהג במפיבושת ובציבא באופן ההולם את מעמדם: ציבא – העבד – ועבדיו יעבדו את האדמה למען מפיבושת. שינוי זה בא לידי ביטוי בכך שציבא מכונה 'עבד' או 'נער' שלוש פעמים (פסוקים ב, ט, יב), ולעומתו מפיבושת מכונה שלוש פעמים 'בן אדוניך' (פסוקים ט–י).⁸

הנגדה זו בין שתי הדמויות באה לשיאה סביב מרד אבשלום, בשעתו הקשה של דוד, בתיאור שני מפגשים מקבילים עמו – האחד של העבד ציבא, והשני של אדונו מפיבושת:

מפיבושת (שמ"ב יט, כה–לא)	ציבא (שמ"ב טז, א–ד)	הבעת נאמנות
ומ	ו	
פ	ה	
ב'	נ	
ש	ה	
ת		
בן	צ	
ש	י	
או	ב	
ל	א	
יר		
ד	נ	
ל	ע	
ק	ר	
ר		
א	מ	
ת	פ	
ה	י	
מ	ב	
לך	ש	
ולא עשה רגליו	ת	
ולא עשה שפמו		

⁸ בר-אפרת (לעיל, הערה 6), עמ' 97.

ואת בגדיו לא כבס	ל	
למן היום לכת המלך	ק	
עד היום אשר בא בשלום.	ר	
	א	
	ת	
	ו	
	וצמד חמרים חבשים ועליהם	
	מאתים לחם	
	ומאה צמוקים	
	ומאה קיץ	
	ונבל יין.	
		האשמה
[...]	]	בבנידה
ויא	.	
מר	.	
לו	.	
המ	[	
לך		
למה לא הלכת עמי מפיבשת.	ו	
ויאמר אדני המלך	י	
עבדי רמני כי אמר עבדך	א	
אחבשה לי החמור וארכב עליה ואלך	מ	
את המלך כי פסח עבדך: וירגל בעבדך	ר	
אל אדני המלך [...]		
	ה	
	מ	
	ל	
	ך	
	ואיה בן אדניך	
	ויאמר ציבא אל המלך	
	הנה יושב בירושלם כי אמר	
	היום ישיבו לי בית ישראל את	
	ממלכות אבי.	

ויא	ו	העברת
מר	י	הרכוש
לו	א	
המ	מ	
לך	ר	
למ		
ה	ה	
תד	מ	
בר	ל	
עוד	ך	
דבר		
ך	ל	
אמרתי אתה וציבא תחלקו את השדה.	צ	
	ב	
	א	

הנה לך כל אשר למפיב'שת

ויא	ו	תגובת
מר	י	הזוכה
מפי	א	
בש	מ	
ת	ר	
אל		
המ	צ	
לך	י	
גם את הכל יקח	ב	
אחרי אשר בא אדני המלך בשלום	א	
אל ביתו.		

השתחוויתי אמצא חן בעיניך

אדני המלך.

בעת בריחתו של דוד מירושלים בא ציבא לקראתו, ובתיאור המפגש ביניהם אפשר לזהות ארבעה שלבים (שמואל ב טז, א-ד):

- א. ציבא מפגין נאמנות לדוד על ידי הבאת מנחה גדולה: חמורים למשא, מזון ושתייה.
- ב. ציבא מאשים את מפיבושת בבגידה במלך.
- ג. כתוצאה מכך דוד מעביר את כל רכושו של מפיבושת לציבא.
- ד. ציבא אסיר תודה למלך על הרכוש שזכה בו.

כאשר דוד שב לירושלים וחוזר למלכותו מפיבושת יורד לקראתו, וגם כאן נמסר תיאור בארבעה שלבים (שמואל ב יט, כה-לא):

- א. מפיבושת מפגין נאמנות לדוד, אשר אינה מתממשת על ידי הבאת מנחה, אלא על ידי ניהוג אבלות כל זמן שסכנת חיים ריחפה על ראשו של דוד.
- ב. מפיבושת מאשים את עבדו במרמה. לטענתו ציבא נמנע מלספק למפיבושת חמור לרכוב עליו אל המלך, ואף הבאיש את ריחו בעיניו.
- ג. דוד פוסק: 'אַתָּה וְצִיבָא תַחְלְקוּ אֶת הַשָּׂדֶה'.
- ד. מפיבושת מוכן לוותר על כל הרכוש, מכיוון שבעיניו העיקר הוא שהמלך שב בשלום.

המקרא אינו מכריע בצורה מפורשת בין טענותיהן של שתי הדמויות המנוגדות, אך מהשוואה בין תיאורי המפגשים עולים שבחו של מפיבושת וגנותו של ציבא.⁹ ציבא מצטייר כאדם שעיקר מעייניו הוא מעמדו האישי, ואילו על מפיבושת מעיד

⁹ התלמוד הבבלי קובע נחרצות: 'ציבא שקרן היה' (שבת נו ע"ב). כך גם דעת מרבית הפרשנים והחוקרים. ראו למשל: יאיר זקוביץ, דוד – מרועה למשיח, ירושלים תשנ"ו, עמ' 71; Stuart Lasine, 'Judicial Narratives and the Ethics of Reading: The Reader as Jof the Dispute between Mephibosheth and Ziba', *Hebrew Studies*, 30 (1989), pp. 60-61; Robert Alter, *The David Story: A Translation with Commentary of 1 and 2 Samuel*, New York 1999, p. 291. סיכום הגישות השונות מצוי אצל חיה בן איון, 'פניו של דוד בראי חסדו למפיבושת', בית מקרא, נז, א (תשע"ב), עמ' 19 הערה 74, עמ' 25 הערה 106.

הכתוב שהוא חרד לגורלו של המלך, והפגישה ביניהם נתחמת במסגרת 'אֲשֶׁר בָּא אֲדָנִי הַמֶּלֶךְ בְּשָׁלוֹם'.¹⁰

זכותו של מפיבושת וגנותו של ציבא עולות גם לאור תיאורו של מפגש גורלי אחר של דוד – המפגש עם אביגיל אשת נבל הכרמלי. כמו ציבא, אביגיל מקדמת את דוד בחמורים, מזון ויין (שמואל א כה, יח), אלא שמטרתה שונה בתכלית מזו של ציבא: היא באה להגן על אדונה, ואילו ציבא בא לפגוע באדונו.

גם התנהגותו הסלחנית של דוד לאחר נאום אביגיל עומדת בניגוד לנוקשותו כלפי נאמו של מפיבושת, והשוואה זו מאירה את יחסו אל מפיבושת באור שלילי.¹¹ גם הכרעתו של דוד 'תְּחַלְקוּ אֶת הַשָּׂדֶה' (שמואל ב יט, ל) מזכירה את משפט שלמה (מלכים א ג) – בשני הסיפורים המלך נדרש לפסוק מי משני הצדדים דובר אמת. בשני המקרים המלך מכריע שבעלי הדין יחלקו ביניהם את מושא המריבה. התגובה להכרעתו של המלך בשני הסיפורים היא הצהרה של אחד הצדדים על נכונותו לוותר על חלקו ולמסרו לאֲחֵר, והצהרה זו כרוכה בדאגה לשלום אדם היקר לו. אלא שבניגוד לשלמה, דוד לא עשה צדק ולא השכיל להבין שהצד שמוכן לוותר על הכול הוא הצודק.¹² גם מהשוואה זו עולה זכותו של מפיבושת.

בהמשך תיאור המאורעות נראה שהמקרא נוקט עמדה בדבר שיפוטו הלקוי של דוד. אף שביקש דוד לישב בשלווה אחר מרד אבשלום, התרגש עליו מרד נוסף, מרדו של שבע בן בכרי (שמואל ב כ). ייתכן שהקורא נרמז כאן על מידה כנגד מידה: דוד, שרחק מצדק לגבי נחלת אבותיו של מפיבושת ופסק 'אֶתָּה וְצִיבָא תְּחַלְקוּ אֶת הַשָּׂדֶה', סופו שרעה באה עליו על ידי שבע בן בכרי, אשר הכריז: 'אֵין לָנוּ חֵלֶק בְּדָוִד וְלֹא נַחֲלָה לָנוּ בְּבֶן יִשִׁי' (שמואל ב כ, א).¹³

¹⁰ בר-אפרת (לעיל, הערה 6), עמ' 211, מוסיף: 'כדי להבהיר שהגרסה של מפיבושת היא הנכונה צוין כבר בפס' כה – מפי המספר, ולא מפי מפיבושת עצמו – שהלה נהג מנהגי אבלות וצער למן היום שהמלך עזב את ירושלים (ולא רק מן היום שהתברר שידו של דוד על העליונה)'.
¹¹ גרסיאל, שמואל ב (לעיל, הערה 4), עמ' 139; הנ"ל, ראשית המלוכה (לעיל, הערה 6), עמ' 141.
¹² נול (לעיל, הערה 6), עמ' 62. המדרש מבקר בצורה נחרצת את התנהגותו של דוד ותולה בה את פילוג המלוכה בימי רחבעם: 'אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שאמר דוד למפיבושת אתה וציבא תחלקו את השדה, יצתה בת קול ואמרה לו: רחבעם וירבעם יחלקו את המלוכה. אמר רב יהודה אמר רב: אילמלי לא קיבל דוד לשון הרע לא נחלקה מלכות בית דוד, ולא עבדו ישראל עבודה זרה, ולא גלינו מארצנו' (בבלי, שבת נו ע"ב).

¹³ גרסיאל, שמואל ב (לעיל, הערה 4), עמ' 156.

מדוע דוד נוהג באופן זה במפיבושת? העמדת תיאור המפגש הראשון של דוד עם מפיבושת אל מול תיאור מפגשם האחרון עשויה לרמוז על פתרון. במפגש הראשון מוטעמת זיקתו של מפיבושת ליהונתן, אשר בגינה זכה למידת חסדו של המלך ('בעבור יהונתן [...] בן ליהונתן [...] ויבא מפיבשת בן יהונתן [...] בעבור יהונתן אביד'), לעומת זאת באחרון הוא מתואר כ'בן שאול' (שמואל ב יט, כה). דוד שכח את זיקתו ומחויבותו ליהונתן ונמנע מלהיטיב עם מפיבושת כאשר חשד בו בשותפות למרד וראה בו צאצא של שאול, אויבו ומבקש נפשו. כך גם פירש אברבנאל: "'ומפיבשת בן שאול" [...] יחסו הכתוב עליו לרמוז שדוד לא התנהג עמו בזה כבן יהונתן, אשר אהבת נפשו אהבו, כי אם כבן שאול'.¹⁴

ב. מפיבושת בשירתה של זלדה

שני היבטים מרכזיים בסיפור המקראי – הטעמת הזיקה בין מפיבושת ליהונתן, המחייבת את דוד, והבלטת הניגוד בין ציבא לבין מפיבושת – משמשים מוטיבים בולטים גם בשירתה של זלדה.

מפיבושת

עֵינֶיךָ הַמְרַצְדוֹת
צַפְרִים קְטָנוֹת יוֹנְקוֹת דָּבֵשׁ.

כְּאֲשֶׁר בְּכִיָּת
הַמֶּלֶךְ לֹא שָׁמַע.

כְּאֲשֶׁר נִפְלְתָ
הָעוֹלָם לֹא חָזַר לְתַהוֹ וְבָהוּ.

מְפִיבֶשֶׁת, חֲלֵמָתָ
עַל יְדִידוֹת תְּמִימָה יוֹתֵר.

מְאִסָּתָ בְּחֻכְמַת הַנְּחֹשׁ הַקְּדָמוֹנִי,
בְּנוֹ שֶׁל יְהוֹנָתָן.

¹⁴ יש הסבורים שיחסו של דוד אל מפיבושת הנכה נבע מסלידתו של המלך מבעלי מום. ראו: ורגון, מוטיב (לעיל, הערה 6); יעל שמש, אבלות במקרא: דרכי התמודדות עם אבדן בספרות המקראית, בני ברק 2015, עמ' 317. ואם כך – יש הקבלה ניגודית בין יחסו של דוד למפיבושת ובין יחסה של זלדה אליו, כפי שיוצג להלן. לסיכום דעות החוקרים על תחושותיו של דוד ומניעיו ראו: בן איון (לעיל, הערה 9), עמ' 25 הערות 102–104.

המסגרת

לשיר יש מסגרת כפולה. הראשונה נוצרת משני בעלי החיים הנזכרים בשיר, ואת המסגרת השנייה מספק אזכור יהונתן. בבית הראשון מופיעה הציפור, ובאחרון – הנחש. בעולם הטבע היחס בין בעלי חיים אלו הוא של טורף ונטרף. המשוררת מציגה את הראשון כמחזה יפה, תמים ונמרץ, ואת השני כמאוס וערמומי. גם המצלול מחקה את קולותיהם של בעלי חיים אלו: החזרה על האות צ בצירוף 'ציפורים מרצדות' מהדהדת באוזנינו את ציוץ הציפורים,¹⁵ והאותיות השורקות במילים 'מאסת בחכמת הנחש' מחקות את קול הנחש. שני בעלי חיים אלו, הניצבים זה מול זה בקצות השיר, מייצגים את מפיבושת התמים כציפור ואת ציבא הערמומי, המדומה כנחש הקדמון בגן עדן, שחטא בשפתיו.¹⁶ בין מפיבושת הציפור לציבא הנחש ניצב 'המלך', שאינו שומע את קול בכייתו של הקרבן, מפיבושת.

דמותו של יהונתן, היוצרת את המסגרת השנייה לשיר, מופיעה בראשית השיר ברמיזה לסיפור יהונתן ויערת הדבש, ובאופן מפורש ב'בן יהונתן' בחתימת השיר. דימוי עיניו של מפיבושת ליונק דבש מעלה את זיכרון עיני יהונתן, שאורו בעקבות טעם הדבש לאחר מלחמתו בפלשתים. וכך אמר יהונתן: 'אֲרוּ עֵינַי כִּי טַעַמְתִּי מְעַט דָּבַשׁ הַזֶּה (שמואל א יד, כט). מסגרת זו מבליטה את ייחוסו של מפיבושת כבן יהונתן בפתיחת השיר ובחתימתו ומדגישה את מחויבותו של המלך אלי.

המקצב

בשיר חמישה בתים, ולכל אחד מהם שני טורים – אחד קצר ואחד ארוך. מלבד הבית הראשון, המשמש פתיחה לשיר ועוסק כולו בתיאור של מפיבושת, בשאר

¹⁵ חמוטל בר-יוסף, על שירת זלדה, תל אביב 2006, עמ' 87–88. גם בצירוף 'קטנות יונקות דבש' יש מצלול מיוחד, כמעט מתוק.

¹⁶ זלדה מנגידה בין הציפור לנחש גם בשירים אחרים. ראו: שירי זלדה (לעיל, הערה 1), עמ' 90, 135. כמו בשיר 'מפיבושת', מוטיב הנחש ניצב מול ערך התמימות (שם, עמ' 216), בניגוד לתקופת הילדות התמה (שם, עמ' 77), ומעומת עם תכשיט יפה (שם, עמ' 222). ככלל, מוטיב הנחש שכיח בשירתה של זלדה במשמעויות שליליות של מרמה וכפיות טובה (שם, עמ' 223) ושל אלימות (שם, עמ' 103, 212). בניגוד לנחש, על פי רוב לציפור יש משמעויות חיוביות של זוך וטוהר של גן עדן (שם, עמ' 24, 116, 120, 158). הציפור גם מבטאת חברות נפש עמוקה (שם, עמ' 91, 101) ומשמיעה קולות שירה המביאים לידי תחייה והתעוררות (שם, עמ' 139–140). השימוש בדימוי הקרוב ביותר ללשון השיר הנדון כאן מצוי בתיאור החיובי והחם של אביה של זלדה: 'בעיניו היו שרות צפרי גן-עדן' (שם, עמ' 74).

הבתים הטור הקצר מתמקד במפיבושת והארוך מרחיב ביחס הסובב אותו: המלך, העולם, הידידות בין דוד ליהונתן, הנחש. הציפייה של הקורא לטורים דומי אורך גורמת לו לעצור ולשהות לאחר הטור הקצר, כדי לתאם את משך הקריאה שלו עם משך הקריאה של הטור הארוך, ובאופן כזה הטור הקצר, העוסק במפיבושת עצמו, זוכה ליתר הדגשה.¹⁷ בכך המקצב מעניק למפיבושת משקל רב יותר מלסובבים אותו. ייתכן שהשורה הקצרה מסמלת את הדל והחלש בחברה, ואילו השורה הארוכה – את בעלי הסמכות והכוח.

התחביר והטורים

כל בית מורכב ממשפט תחבירי אחד. כאמור, הבית הראשון משמש פתיחה לשיר, ולאחריו באים שני צמדי בתים שבין כל צמד קיימות זיקות של תוכן ולשון. בין שני צמדי הבתים מפרידה הפנייה אל מפיבושת (החוזרת על הפנייה בכותרת השיר), והיא מחלקת את השיר לשניים.

הצמד הראשון (הבית השני והשלישי) עוסק בהיעדר תגובה פיזית ('לא שמע', 'לא חזר') של הסובבים את מפיבושת למצוקתו. רעיון זה מנוסח בשני הבתים בעזרת האנפורה: 'כאשר [...] לא [...]'.¹⁸ שני משפטים אלו אינם פותחים במשפט העיקרי (המלך, העולם), אלא בטפל ('כאשר...'), וזאת על מנת לפתוח בדמותו של מפיבושת ובכך להדגישה, גם כשאינן הוא הנושא התחבירי של המשפט.

לעומת צמד הבתים הראשון, העוסק בתגובה הפיזית של אחרים למפיבושת, צמד הבתים האחרון מתאר את תגובתו הנפשית של מפיבושת לסובביו: 'חלמת על [...] מאסת ב [...]'. בצמד זה יש הנגדה בין חלום על תמימות למאיסה בערמומיות.

¹⁷ על טכניקה זו ראו: בר-יוסף (לעיל, הערה 15), עמ' 113–114: 'אין שום משורר עברי המגלה רגישות כה גבוהה לפוטנציאל הריתמי, הטונאלי והסמאנטי של אורך הטור ומפעיל אותו בעקביות כזו, לאורך כל מהלך שירתו' כפי שעושה זלדה. עם זאת, יש לציין שפרשנותה של בר-יוסף למקצב בשיר 'מפיבושת', המחקה לדעתה את תנועות הצליעה של מפיבושת, אינה עולה בקנה אחד עם הסיפור המקראי, המתאר את מפיבושת כ'פסח שתי רגליו' (שמואל ב ט, יג) וכנראה לא היה יכול ללכת אפילו בצליעה. פרשנות זו של בר-יוסף, הרואה במקצב השיר ביטוי למומו של מפיבושת, משתלבת בגישתה הכללית הביקורתית לדמותו. על כך ראו להלן.

¹⁸ על השימוש הנרחב של זלדה באנפורה ראו: אהרן קומס, 'אל לב הדברים: משבר האמונה בשירת זלדה', שלשלת שירה – על שירה ומשוררים, באר שבע תשס"ד, עמ' 307–322.

בשונה מצמד הבתים הקודם, צמד זה פותח בנושא המשפט, הוא גם נושא השיר ונושא שמו של השיר, כי כאן מפיבושת הוא נושא המשפט המגיב לסובביו.¹⁹

אפשר להצביע על התפתחות בין שני הבתים בכל צמד. מבחינה ויזואלית הטור הארוך בבית השני בכל צמד ארוך יותר מהטור הארוך שבבית הראשון. כמו כן, המהלך בצמד הראשון הוא של התפשטות – מהמלך היחיד אל עולם רחב; ועמה גם העצמה רגשית – מבכי אל נפילה, שיש לה השלכות פיזיות ניכרות, ודאי במקרה של מפיבושת. גם בצמד השני ישנה החרפה של רגש – משאיפה לתמימות שנגזזה אל עבר מאיסה בערמומיות.

רמיזות מקראיות ומדרשיות כאמצעי להבעת עמדה

באמצעות רמיזות למקורות המשוררת מבטאת ביקורת כלפי הפוגעים במפיבושת:

'כאשר בכית המלך לא שמע' – בכייתו של מפיבושת אינה נזכרת במפורש במקרא. ייתכן שהכוונה לבכייתו בילדותו בעת נפילתו, או בשמעו על נפילת אביו בהר הגלבו. אך ייתכן גם שמדובר בזעקתו על העוול הנעשה לו בבגרותו לפני המלך דוד: 'וַיִּמָּה יֵשׁ לִי עוֹד צָדָקָה וְלִזְעָק עוֹד אֶל הַמֶּלֶךְ' (שמואל ב יט, כט). אך המלך לא שמע את זעקתו.²⁰ והרי תפקידו העיקרי של המלך הוא לשמוע את בני עמו ולשפוט משפט צדק, כפי שתבעו ישראל משמואל, 'שִׁימָה לָנוּ מֶלֶךְ לְשֹׁפְטֵנוּ כְּכָל הַגּוֹיִם' (שמואל א ח, ה), וכפי שביקש שלמה בחלומו בגבעון, 'וְנִתַּתְּ לְעַבְדְּךָ יְיָ שִׁמְעַת לְשֹׁפֵט אֶת עַמְּךָ לְהַבִּיחַ בֵּין טוֹב לְרָע' (מלכים א ג, ט) – במיוחד כשמדובר בחלש בחברה, ביתום, שעליו נאמר 'כָּל אֱלֻמָּה וְיִתוֹם לֹא תַעֲנוּן. אִם עָנָה תַעֲנֶנָּה אֹתוֹ כִּי אִם צָעַק יִצְעַק אֵלַי שָׁמַע אֲשֶׁמַּע צַעֲקוֹ' (שמות כב, כא–כב). ייתכן שמעבר לביקורת על המלך דוד, שלא העמיד משפט, נשמעת גם טרוניה כלפי

¹⁹ אולי אפשר לזהות כאן את הדגם של 'שלושה וארבעה' שזלדה משתמשת בו (בר-יוסף [לעיל, הערה 15], עמ' 120; יאיר זקוביץ', הדגם הספרותי שלושה וארבעה במקרא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח): 'כאשר – בכית', 'כאשר – נפלת', 'מפיבושת – חלמת'. בכל שלוש הפתיחות בא הפועל בגוף נוכח בסוף השורה, ואילו בבית האחרון הפועל פותח את השורה – 'מאסת...'. וכך פועל טעון זה זוכה להדגשת יתר.

²⁰ השוו משפט המלך (שמואל א ח, יד–יח): 'זאת שדוּתִיכֶם [...] יקח ונתן לעבדיו [...] וזעקתם ביום ההוא מלפני מלככם אשר בחרתם לכם ולא יענה ה' אתכם ביום ההוא'.

מעלה, אל מלך מלכי המלכים, שהתחייב לשמוע צעקת היתום.²¹ טרונייה זו נרמזת בשורת השיר הבאה, והיא תידון להלן.

'כאשר נפלת העולם לא חזר לתהו ובהו' – לשון נפילה ודאי מכוונת קודם כול לנפילתו הפיזית של מפיבושת, כפי שהיא נזכרת בשמואל ב ד, ד, אך ייתכן שכאן גם נרמזת נפילה מבחינת מעמדו הכלכלי והחברתי, לאחר הכרעתו של דוד 'תחלקו את השדה'.

מקור הצירוף 'תהו ובהו' בסיפור הבריאה, בפתחת ספר בראשית (א, ב). אך הביטוי שזלדה משתמשת בו – 'חזר העולם לתהו ובהו' – מכוון לסיפור מאוחר יותר, סיפור המבול, ולמדרש חז"ל: 'גדול הוא המשפט, שלא חזר העולם לתהו ובהו אלא על המשפט. היכן, בדור המבול' (משנת רבי אליעזר, טז [מהדורת ענעלאו, עמ' 315]). 'תהו ובהו' הוא ההפך מקיום סדר העולם, ולדברי המדרש הוא תוצאה של הטיית משפט הצדק. לדעתה של זלדה העולם היה אמור לחדול מקיומו בשל העוול שנגרם למפיבושת – כפי שאירע בדור המבול – שכן קיום העולם תלוי ועומד על הבסיס המוסרי והחברתי שלו, ולפיו על המלך לשמוע צעקת יתום. נשמעת כאן ביקורת על המלך, הנוהג בחוסר צדק, ואולי גם טרונייה כלפי מעלה, על האפשרות של קיום העולם בעודו מתנהל בחוסר צדק.

הביקורת של זלדה בשיר מוסבת גם על ציבא, כשהיא מדמה אותו לנחש בגן עדן. המקרא מכנה את הנחש 'עָרוֹם מְכַל חַיַּת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר עָשָׂה ה' אֱלֹהִים' (בראשית ג, א). הכינוי שזלדה מביאה כאן, 'הנחש הקדמוני', מקורו בספרות חז"ל. כאשר המדרש שואל מדוע הפך המטה של משה לנחש וידו למצורעת התשובה היא: 'אלא אמר לו הקב"ה תפסת בידך מידת נחש הקדמוני שהוציא דבה ונלקה

²¹ מוטיב המלכות מסמל אצל זלדה מחויבות לרגישות לאחר. ראו: בר-יוסף (לעיל, הערה 15), עמ' 31–42. ראו גם דורית למברגר, 'מילים הן (גם) מעשים: משחק השפה של זלדה', משה הברטל, דוד קורצווייל ואבי שגיא (עורכים), על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים תשס"ה, עמ' 558: 'שירתה של זלדה מגלמת עמדה דתית מורכבת: מוצגת בה עמדה ביקורתית, לעתים אירונית עד עוינת כלפי החברה ומוסכמותיה, והיא כוללת ביטויים רבים ומגוונים של עמדה דתית לא-שגרתית. זוהי אינה עמדה המתבססת על טענות או אמירות באשר למהותו של האל, אלא על מערכת ההתייחסות של הדוברת כלפיו, עמדה המוצבת במקביל לעמדתה ביחס לחברה'.

בצרעת' (מדרש אגדה, שמות ד, א [מהדורת בובר, עמ' 130]).²² מדרש אחר אומר על הנחש 'שנתן עיניו במה שאינו ראוי לו. מה שביקש לא נתנו לו ומה שבידו נטלוהו ממנו' (בבלי, סוטה ט ע"ב). על ידי דימוי הנחש ציבא מסמל תכונות שליליות אלו, וכולן מאפיינות את התנהלותו.²³

שתי הדמויות החיוביות בעיניה של זלדה, יהונתן ומפיבושת,²⁴ נזכרות בשמותיהן במהלך השיר, ואילו שתי הדמויות שהמשוררת מבקרת נזכרות בכינוי וברמיזה בלבד: 'המלך'²⁵ ו'הנחש הקדמוני'. זוהי דרך נוספת שבה המשוררת מביעה אהדה לדמויות שהיא חפצה ביקרן.

הדרגה – מאלמוניות לזהות

השיר נע מערפול לביטוי, מאלמוניות לזהות. אף שנמען השיר יודע מכותרת השיר שמדובר במפיבושת, בגוף השיר זיהויו נחשף טיפין טיפין. בפתחה מתוארות עיניה של דמות אלמונית, שאיננו יודעים כלל את זהותה, ובבית השני העיניים האלמוניות בוכות. בבית זה אנו למדים על ציפייה לא ממומשת לזיקה עם המלך, 'כאשר בכית המלך לא שמע', אך זהותה של הדמות עדיין אינה נחשפת. רק בבית האמצעי ניתנת לקורא רמיזה על ידי הזכרת האירוע הביוגרפי הראשון של

²² וראו גם המדרש בבראשית רבה יט, ד (מהדורת ווילנא, עמ' 84), המאשים את הנחש ב'דלטוריא' – לשון הרע ורכילות.

²³ מהותו השלילית של הנחש הקדמוני זכתה לפיתוח ולהעמקה בספרות הקבלית והחסידיית וזוהתה עם 'יצר הרע'. ראו זוהר, בראשית לה ע"ב. תורת הקבלה והחסידות היא אחת מתשתיות היסוד למערכת המושגים ולראיית העולם המשתקפות ביצירתה של זלדה. על כך ראו: הלל ברזל, 'זלדה: בין גילוי למספד', משוררים בגדולתם: מסות מחקר על משוררים עבריים, תל אביב 1979, עמ' 404-426; בר-יוסף (לעיל, הערה 15), עמ' 9-13, 33-34, 135, 146-159; צבי מרק, 'אמונה ושירה בשירת זלדה: רבדים מיסטיים בתפיסה הארס-פואטית של זלדה ושורשיהם החסידיים', הלברטל, קורצווייל ושגיא (לעיל, הערה 21), עמ' 534-555.

²⁴ גם בשיר 'גשם שיורד בהרי השמש' (שירי זלדה [לעיל, הערה 1], עמ' 85) זלדה מזכירה את 'טובו של יהונתן' בצד טובה של רות כלפי נעמי.

²⁵ כך מכונה דוד גם בשיר 'כלימה רחוקה' בשעה שזלדה מבקרת את התנהגותו. זלדה מזכירה את דוד בשמו רק בשעה שהיא מביעה אמפתיה כלפיו. בשיר 'נפשם בקשה כלי כסף' (שם, עמ' 82) זלדה נדרשת בקצרה ל'דמעתו של דוד' הנסמכת ל'המנון שלמה' וכנראה רומזת למזמורים הרבים שחיבר בעקבות המצוקות שליוו אותו במהלך חייו: בריחתו משאול, חטא בת שבע, מרידות בניו ומותם. אך בשיר 'מפיבושת', שבו האמפתיה שלה נתונה דווקא לדמעתו של מפיבושת, דוד אינו מוצג בשמו אלא במעמדו, המדגיש את מחויבותו לבעל הדמעה: 'כאשר בכית המלך לא שמע'.

מפיבושת הנזכר בתנ"ך – נפילתו. בשני הבתים האחרונים זהותה של הדמות מצוינת במפורש: תחילה רק שמו הפרטי 'מפיבושת', ובחתימת השיר ייחוסו המשפחתי 'בן יהונתן'.

כפי שזהותה של הדמות מתבררת בהדרגה במהלך השיר, כך גם מהותה הפנימית. בתחילה מובא רק תיאורו החיצוני של מפיבושת: מראה עיניו, הבכי והנפילה הנגלים לעיני כול. רק בצמד הבתים האחרון נחשפים נבכי נפשו – מאווייו ומאיסתו, כמיהתו וסלידתו. בצורה זו של היכרות הדרגתית הולכות וגוברות הקרבה והאמפתיה לדמות, עד שהיא מגיעה לשיא ההזדהות בסוף השיר.

בבית החותם את השיר נהפכים אורכי הטורים, והטור הארוך קודם לקצר, כדי לסיים בציון ייחוסו של מפיבושת בן יהונתן – ייחוס שממנו התעלם דוד. בניגוד לראייתו של דוד את מפיבושת כ'בן שאול', זלדה חותמת את שירה במהותו האמתית – בנו של יהונתן. בכך היא מתריסה נגד מי שהתעלמו מייחוסו וגם מביאה התעלמות זו לידי תיקון.

אמפתיה כלפי מפיבושת

ניתוח זה, המזהה בדרך עיצובם של הסיפור המקראי ושירתה של זלדה אהדה ואמפתיה כלפי דמותו של מפיבושת, עומד בניגוד לפרשנותה של חמוטל בר-יוסף, המתנסחת כלפי מפיבושת במילים חריפות: 'מפיבושת בן יהונתן שנאמנותו לבית אביו הכפישה את ריחו בעיני "השלטון החדש" של דוד',²⁶ ומכנה אותו 'הגבר שסרח'.²⁷ ראייתה זו ניכרת במהלך הניתוח שלה לשיר, שבו מודגשים יסודות של ביקורת, לעג ואירוניה כלפיו:

זהו שיר דיוקן של דמות מגוחכת אם גם נוגעת ללב. הריתמוס הלא-סדור והמיצלול מצטרפים למטאפורה ההומוריסטית באיפיון תנועותיו, הבעות פניו ואישיותו של מפיבושת [...] ההפסקות התכופות והשוות בין הבתים כמו מחקות את תנועות הצליעה של מפיבושת ואת עליזותו המדומה. השיר כולו כתוב בחדות אירונית [...]. הצורה הפרוסודית של

²⁶ בר-יוסף (לעיל, הערה 15), עמ' 38.

²⁷ שם, עמ' 87.

השיר משתתפת כאן באיפיון דמות, שמעוררת בזלדה, בצד החמלה, גם גיחוך.²⁸

בהתאם לגישה זו, רצידת העיניים של מפיבושת מתפרשת בצורה שלילית, כביטוי לחוסר ביטחון וקנאה,²⁹ ומקצב השיר נתפס כמחקה את קולות צליעתו ולועג למומו.³⁰ אלא שמדרכי העיצוב של הסיפור המקראי עולה ראייה אחרת, ולפיה המספר המקראי אמפתי ביחסו כלפי מפיבושת, וביקורתי כלפי ציבא ודוד. גישה זו ניכרת לדעתי ביתר שאת בעיצוב השיר 'מפיבושת' של זלדה.

האמפתיה וההזדהות עם מפיבושת עולות גם משני שירים אחרים של זלדה שמפיבושת נזכר בהם בקצרה בסופם.³¹ באחד ניצב מפיבושת מול המלך דוד, ובשני מול העבד ציבא.

בשיר 'כלימה רחוקה', שכותרתו היא מדרש השם 'מפיבושת',³² דמותו מגשימה ומסמלת את עולמה הפנימי של זלדה, את רגשות העלבון והבגידה שהיא מביעה בתחילת השיר: 'וְלִפְנֵי אָדָם עִם יֶצֶר הַבְּגִידָה / שָׁבוּ / אֶפְתַּח מִמְּגוּרוֹת רְשָׁמִי /

²⁸ שם, עמ' 113.

²⁹ שם, עמ' 87.

³⁰ שם, עמ' 113. השוו הדברים לעיל בסוף הערה 17.

³¹ ברוב שיריה של זלדה שנזכרת בהם דמות מקראית 'הדמות המקראית כמו נספחת לשיר, שנפתח בהלך רוח מסוים או במחשבה המובילה אל הדיוקן על דרך האסוציאציה והרמז' (אסתר אטינגר, זלדה – שושנה שחורה, תל אביב 2007, עמ' 135). מבחינה זו השיר 'מפיבושת' שונה משאר שיריה של זלדה שמשולבות בהם דמויות מקראיות, כי בו הדמות המקראית אינה נספחת לשיר, אלא היא מוקדו. ואכן, שיר זה הוא היחיד משיריה של זלדה שכותרתו נושאת שם של דמות מקראית.

³² מלבד הוראתה הרגילה של המילה 'בשת' במשמעות חרפה ובזו היא באה במקרא ככינוי גנאי לעבודה זרה (ירמיה ג, כד; יא, יג; הושע ט, י). שמות פרטיים של בני אדם המורכבים מהשם 'בעל', האל הכנעני, פעמים מוסבים במקרא ללשון גנאי על ידי חילוף המילה 'בעל' במילה 'בשת': 'איש בשת' (שמואל ב ב-ד לעומת דברי הימים א ח, לג; ט, לט), 'ירבשת' (שופטים ו-ט; שמואל א יב, יא לעומת שמואל ב יא, כא), מפיבושת (שמואל ב ד; ט; יט לעומת דברי הימים א ח, לד; ט, מ). ראו: משה דוד קאסוטו, 'בשת', אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשל"ח, טורים 370-371; יהודה קיל, שמואל ב (פירוש דעת מקרא), ירושלים תשמ"א, עמ' שכו, שמו; Michael Avioz, 'The Names Mephibosheth and Ishbosheth Reconsidered', *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 32 (2011), pp. 11-20

אָחְשׁוֹף כָּאָבִי; 'נִפְטִי [...]' / היא עוֹנָה לְאִמָּה שֶׁל יְלוּד-אֶשָׁה / לְכִלְמָה רְחוּקָה / עַל כֵּן עֲלִבּוֹנוֹ שֶׁל מְפִיבִשֶׁת / מְרַעֵיל אֶת קֶרְבִי.³³ המשוררת מטעימה את עלבונו של מפִיבוֹשֶׁת על ידי תיאור הבעת פניו 'חִיוֹךְ נְבוֹךְ וְעֵינַיִם תּוֹעוֹת' ובפנייתה אליו בצירוף הלשון 'נְסִיכֵי הַזָּרוֹק', שיש בו ניגוד פנימי-תוכני ולשוני.³⁴ מפִיבוֹשֶׁת מתואר כמגיע 'בְּעֵקֶב שִׁבְתָּ בְּדַמְדוּמִים' – זמן של חוסר בהירות, של ניגודים, בין חול לקודש, בין אור לחושך. אחדות ניגודים אלו מדגישה את מצבו הנפשי, התנועה, האבוד. בשיר זה נמתחת ביקורת על המלך, האחראי למצבו הדחוי של הנסיך, והוא מתואר כציני ואדיש לפגיעותו: 'הַמֶּלֶךְ טוֹעֵן / כִּי אֵין בָּנוּ זֵיק שֶׁל הוֹמֹר / כִּי לֹא הִבְנוּ כְּנָתוּ'.

בשיר 'ברשות הירח', אף ששמו של מפִיבוֹשֶׁת אינו מפורש, בחתימת השיר ישנה רמיזה ברורה ליחסיו עם עבדו ציבא: 'אֵךְ אֵין בְּכַחוֹ לְשִׁכְחַ / שֶׁהוּא אֶחָד מִצְּאֲצָאֵי הַמֶּלֶךְ / וְזֶה שֶׁבָּז לוֹ / הִיָּה מְשֻׁרֵת עַל אוֹתוֹ כּוֹכֵב',³⁵ ושוב מובעים דרך דמותו רגשות עלבון.

ג. מפִיבוֹשֶׁת לאור האמפתיה של זלדה לחלש בחברה

זלדה, בהיותה בת למשפחה חסידית חב"דית, התחנכה לאור דוגמה אישית של רגישות לחלש בחברה ומתן תמיכה לנזקק. היא גדלה בבית סבה, הרב דוד צבי חן, מחשובי רבני חב"ד, עליו מסופר:

הרד"ץ סבה החזיק באמות מידה גבוהות מאד ביחסו לאנשים, בייחוד לעלובי הנפש, הנידחים. בימי החול נהג לסעוד לבדו, בלי בני הבית, אבל כשבאו כל מיני אכסנאים, הוא בעצמו היה מעמידם על שולחנו [...]. אלה היו מהיותר מתועבים ונדחים [...]. עם אלה היה תדיר מסב ביחד. נוכחותם התמידית, המציקה של האומללים, היתה למורת רוחם של בני הבית, אך לסב היתה תמיד תשובה ניצחת שסתמה את פי המקטרגים: 'הן איש אחר לא ירצה להכניסם לביתו'. [...]. הוא סבל למראה אנשים

³³ שירי זלדה (לעיל, הערה 1), עמ' 144-145.

³⁴ בר-יוסף (לעיל, הערה 15), עמ' 47. על שימושה הגמיש של זלדה בלשון, המאפשר לה להפיק

בעת ובעונה אחת אפוקטיים פיוטיים ואפוקטיים של לשון מדוברת בלתי ספרותית, ראו שם.

³⁵ שירי זלדה (לעיל, הערה 1), עמ' 193.